

Dr hab. Leszek Olejnik, prof. UŁ
Katedra Historii Polski i Świata po 1945 r.

Łódź, dn. 28 IX 020 r.

Recenzja rozprawy doktorskiej Janusza Pfaffa pt. „Nastroje i postawy Ślązaków na Górnym Śląsku w kontekście polityki zagranicznej państwa polskiego w latach 1945-1950”, przygotowanej pod kierunkiem prof. dr hab. Tadeusza Dubickiego w Instytucie Historii Uniwersytetu Humanistyczno-Przyrodniczego im. Jana Długosza w Częstochowie)

Problematyka dziejów Górnego Śląska w czasach najnowszych jest szeroko podejmowana w historiografii polskiej (i nie tylko polskiej). Opublikowano już wiele dzieł na ten temat. Pewien dorobek w tym zakresie ma też Autor ocenianej rozprawy, choć jego dotychczasowe opracowania koncentrują się raczej na dziejach Tarnowskich Gór¹. W swojej dysertacji doktorskiej podjął próbę ogarnięcia badaniami całego obszaru Górnego Śląska dotyczącymi wpływu nastrojów społecznych Ślązaków oraz ich postaw na politykę krajową i międzynarodową w latach 1945-1950. Zakres chronologiczny badań nie budzi zastrzeżeń, choć wydaje się, iż można było to pełniej uzasadnić. Można cezurę 1945 r. przyjąć bez wątpliwości. Podobnie jest z cezurą końcową. Jednak w tym przypadku trudno zgodzić się z uwagą Autora, że uzasadnia ją podpisanie Układu Zgorzeleckiego. Oczywiście można taką cezurę przyjąć, ale wydaje się, że już powstanie dwóch państw niemieckich było nader istotne, wręcz kluczowe dla kształtowania się polityki władz komunistycznych Polski wobec tzw. kwestii niemieckiej. W latach 1949-1950 obserwujemy wyraźnie złagodzenie polityki w tym zakresie. Chodzi tu o ich postępowanie wobec tzw. autochtonów na obszarze ziem poniemieckich (zwanych nie tylko w nazewnictwie urzędowym, ale przede wszystkim w propagandzie – Ziemiąmi Odzyskanymi), złagodzenie kursu wobec byłych volksdeustchów oraz osób uznawanych za Niemców (a nie wysiedlonych). Problemy tych środowisk zamieszkujących po II wojnie światowej obszar administracyjny województwa śląskiego (śląsko-dąbrowskiego) szeroko omawia mgr Janusz Pfaff w ocenianej dysertacji.

¹ Por. np. Pfaff J., *Polski ruch narodowyzwoleńczy w Tarnowskich Górach w okresie powstań śląskich i plebiscytów 1918-1922*, Tarnowskie Góry 2005; tenże, *Polskie Stronnictwo Ludowe na terenie powiatu tarnogórskiego w latach 1945-1949*, Zabrze 2009; tenże, *Tarnowskie Góry w okresie polsko-niemieckiej rywalizacji o Górny Śląsk w latach 1918-1922. Makrostudium mikrostruktury*, Tarnowskie Góry 2006.

Badania miały na celu ukazanie mechanizmu interakcji między nastrojami i postawami danej społeczności a polityką wewnętrzną i zagraniczną (międzynarodową). Dysertacja miała w założeniu – być swego rodzaju studium przypadku, którego celem zasadniczym było nie tyle ukazanie historii Górnego Śląska, co mechanizmu wzajemnego oddziaływania wzmiankowanych nastrojów i postaw społeczności śląskiej na historię społeczno-polityczno-gospodarczą w jej wymiarze zarówno regionalnym, jak i krajowym oraz międzynarodowym. W rozprawie zastosowano innowacyjną metodykę badań historycznych uwzględniających czynniki behawioralne w kontekście ich interakcji z m.in. czynnikami politycznymi, etnograficznymi i innymi. Nastroje i postawy opisywanej zbiorowości były i są wykorzystywane jako komunikaty propagandowe, mające motywować do podejmowania decyzji politycznych lub je uzasadniać. Badania Autora skoncentrowane zostały „na rozszyfrowaniu i zrozumieniu całego tego zjawiska”. Dodajmy - w ślad za *Wstępem* do rozprawy – że ma ona charakter postulatywny, tzn. stanowi propozycję innowacyjnego sposobu prowadzenia badań w dziedzinie historii. Badania przebiegały w oparciu o autorsko zmodyfikowaną konstrukcję procesu badawczego, stosowana w naukach behawioralnych. Metodologia badań została szeroko omówiona we wstępie do dysertacji. Jej głównym teoretycznym fundamentem była teoria aktora-sieci, znana pod akronimem ANT (od ang. *actor-network theory*). Autor zawarł też we wstępie wykaz hipotez badawczych, które w zakończeniu pracy zostały poddane procedurom weryfikacyjnym.

Baza źródłowa rozprawy jest bogata i różnorodna. Bibliografia obejmuje 30 stron maszynopisu z wyodrębnionymi w niej 15 działami. Autor przeprowadził kwerendy w Archiwum Akt Nowych w Warszawie (głównie akta Ministerstwa Ziem Odzyskanych, Ministerstwa Informacji i Propagandy, Biura Prezydialnego KRN)), Archiwum Narodowego w Krakowie (przede wszystkim akta Oddziału Krakowskiego Polskiego Związku Zachodniego) i Archiwum Państwowego w Katowicach (akta różnych jednostek administracyjnych, zespół KW PPR, Urząd Wojewódzki w Katowicach, WRN, Wojewódzki Urząd Informacji i Propagandy). Sięgnął także do akt kościelnych, swe poszukiwania źródłowe przeprowadził w Archiwum Archidiecezjalnym w Katowicach i Archiwum Diecezjalnym w Gliwicach. Przeprowadził też kwerendę w aktach Oddziału Katowickiego IPN, jednak wykorzystał tu tylko kilka teczek. Autor sięgnął do licznych publikacji naukowych. Sugerowałbym jednak nieco inną strukturę *Bibliografii* w części dotyczącej publikacji zwartych i artykułów. Byłbym za wydzieleniem wspomnień i pamiętników jako odrębnej grupy publikacji (tu można by umieścić m.in. wspomnienia Arki Bożka, Józefa

Dubiela, Władysława Andersa, Władysława Gomułki, Jana Dąb-Kocioła, Leopolda Glucka i Zygmunta Waltera-Janke). Doktorant wykorzystał także inne źródła: dzienniki urzędowe, wydawnictwa źródłowe, encyklopedie i słowniki, filmy, prasę i publikacje internetowe. Ciekawe wydaje się także wykorzystanie zbiorów rodzinnych – pamiątek po przodku Autora Georgu (Jerzym) Pfaffie. Niewątpliwie – co warto jest podkreślenia - baza źródłowa jest imponująca.

Przy tak bogatym zestawie źródeł i literatury zapewne nietaktem jest wskazywanie na pominięcia dotyczące publikacji do tego tematu. Ilość wykorzystanych artykułów i monografii jest znaczna, to jednak dostrzec można pominięcie niektórych prac, ważnych dla omawianych w dysertacji kwestii. Przykładowo w dziale źródeł drukowanych brakuje m.in. tomu II pracy zbiorowej pt. „Niemcy w Polsce” pod red. Ingo Esera i Jerzego Kochanowskiego (tom dot. Polski centralnej i Górnego Śląska)². Brakuje także nowszych publikacji dotyczących kwestii volksdeustchów, tu nieskromnie przywołałbym moją monografię tego zagadnienia³. Brak też nowszych prac nt. wysiedleń Niemców z Polski, np. monografii Bernardetty Nitschke⁴. Trudno zrozumieć pominięcie pracy Martina Broszata o polityce władz niemieckich wobec spraw polskich w latach 1939-1945 (jest też dostępne tłumaczenie z języka niemieckiego)⁵. Brakuje pracy Michała Lisa o ludności rodzimej na Śląsku⁶. Nie wiadomo dlaczego Autor nie uwzględnił w swej kwerendzie pracy Piotra Madajczyka o Niemcach w Polsce⁷. Podjął też problem postawy biskupa Stanisława Adamskiego wobec volkslisty na Śląsku pomijając niektóre ważne publikacje na ten temat, np. pracę zbiorową pod red. Jerzego Myszora „Biskup Adamski. Duszpasterz czasu wojny i okupacji 1939-1945” (tu zamieszczony został wartościowy szkic Romualda Raka poświęcony poglądom wspomnianego duchownego na DVL)⁸.

² *Niemcy w Polsce 1945-1950. Wybór dokumentów*, t. II *Polska centralna i Województwo śląskie*, wybór i oprac. I. Eser i J. Kochanowski, Warszawa 2000.

³ L. Olejnik, *Zdrajcy Narodu? Losy volksdeustchów w Polsce po II wojnie światowej*, Warszawa 2006.

⁴ B. Nitschke, *Wysiedlenie Niemców z Polski w latach 1945-1949*, Zielona Góra 1999.

⁵ M. Broszat, *Die deutsche nationalsozialistische Polenpolitik 1939-1945*, Stuttgart 1961.

⁶ M. Lis, *Polska ludność rodzima na Śląsku*, Opole 1991.

⁷ P. Madajczyk, *Niemcy polscy 1944-1989*, Warszawa 2001.

⁸ R. Rak, *Biskup Stanisław Adamski i tzw. Niemiecka Volkslista, jej uwarunkowania przedokupacyjne i okoliczności pookupacyjne*, [w:] *Biskup Stanisław Adamski. Duszpasterz czasu wojny i okupacji 1939-1945*, pod red. J. Myszora, Katowice 1994.

W strukturze swej dysertacji Autor wyodrębnił obszerny wstęp, pięć rozdziałów i także obszerne zakończenie. Przyjęcie takiej struktury pracy zostało szeroko uzasadnione. We *Wstępie* Autor omówił przede wszystkim kwestie metodologii pracy, wskazał na hipotezy badawcze, zasady ich weryfikowania, przedstawił także koncepcję i strukturę dysertacji oraz zaprezentował bazę źródłową i literaturę.

Rozdział I jest jak gdyby wprowadzeniem do prezentacji tematu. Autor opisuje tu Ślązaków w okresie przed 1945 r. Koncentruje się na rywalizacji polsko-niemieckiej o ten obszar po 1918 r. Omawia jego znaczenie gospodarcze i podejmuje skomplikowany problem tożsamości narodowej Ślązaków. To niewątpliwie bardzo wartościowy fragment rozprawy. Pewne wątpliwości nasuwają się w lekturze końcowych fragmentów tego rozdziału, gdzie omawiany jest problem volkslisty. Trudno zgodzić się z ocenami Autora w odniesieniu do działań biskupa Stanisława Adamskiego w kwestii DVL (s. 108-109). Podobnie rzecz się ma z oceną motywów wprowadzenia DVL na Śląsku. Zgodzić się należy z Autorem, że jednym z głównych czynników, który wpływał na postępowanie władz nazistowskich wobec Ślązaków było znaczenie gospodarcze regionu i niemożność szybkiego zastąpienia pracujących tam fachowców. Jednak warto mieć na uwadze fakt, że volkslista nie była wprowadzana tylko na Śląsku. Obowiązywała w całej podbitej przez Niemców Europie (poza obszarem ściśle niemieckim, czyli „starą Rzeszą” i Austrią). Istniały różne lokalne rozwiązania tej kwestii. Autor powinien wiedzieć, że na Opolszczyźnie Niemcy nie wprowadzili volkslisty, bo na obszarze przedwojennej Rzeszy nie obowiązywała (s. 127-128).

W kolejnym rozdziale przedmiotem zainteresowań są polityczne uwarunkowania międzynarodowego sporu o Górny Śląsk i Ślązaków od 1943 r., czyli konferencji „wielkie trójki” w Teheranie. Obszernie omówione zostały także sprawy drugiej konferencji tego gremium (w Jałcie), a także trzeciej – w Poczdamie. Nie pomija kolejnego etapu, okresu lat 1945-1950 (do układu zgorzeleckiego). Ten obszerny fragment dysertacji jest bogato udokumentowany. Jednak zdarzają się pewne błędne czy dyskusyjne oceny, sformułowania. Przykładowo trudno zaakceptować opinię jakoby w konsekwencji układu Ribbentrop – Mołotow zlikwidowane zostało państwo polskie (s. 134), czy dalej jakoby PPR powstała w 1943 r. ZSRR (s. 136). Oczywiście decyzje o jej utworzeniu zapadły w ZSRR, ale partia powołana została w styczniu 1942 r. w okupowanym kraju. Postać Aleksandra Zawadzkiego została przedstawiona w krótkiej notce w przypisie (s. 142-143, p. 40). Sądzę, że warto byłoby szerzej jego rolę przedstawić. Był niewątpliwie jednym z głównych animatorów ówczesnej polityki narodowościowej na Śląsku. Może kwerenda zespołu w AAN –

„Aleksander Zawadzki – Spuścizna” dałaby bogatszy materiał do analizy problemów powojennego Śląska? Nie brak w tej części pracy uproszczonych opinii, np. jakoby formalne włączenie obszaru Ziemi Odzyskanych nastąpiło w związku z dekretem o utworzeniu MZO (s. 149); dekret o majątkach opuszczonych i porzuconych dotyczył ziem dawnych RP (s. 149). Wątpliwości nasuwają się przy ocenie opisu genezy Tymczasowego Rządu Jedności Narodowej (TRJN). Nieprawdą jest jakoby dopiero w konsekwencji zapowiedzi konferencji w Poczdamie w Polsce zaczęto tworzyć TRJN (s. 186). Rząd ten utworzono w następstwie rozmów moskiewskich, a ogłoszono ten fakt ze względów propagandowych w Warszawie.

W trzecim rozdziale Autor podejmuje problem struktury i strategii polskiej propagandy w odniesieniu do postaw i nastrojów Ślązaków. Nie ze wszystkimi tezami Autora można tu się zgodzić. Wątpliwe jest np. ustalenie Autora jakoby Polski Związek Zachodni był głównym ośrodkiem kreującym propagandę (s. 255-256, podobnie s. 457). Co najwyżej był jednym z wielu ówczesnych ogniw propagandy. Ryzykowne jest też porównanie Ministerstwa Informacji i Propagandy z hitlerowskim Ministerstwem Oświecenia i Propagandy (s. 272). Nieuzasadnioną spekulacją jest twierdzenie jakoby ideologia PZZ była sprzeczna z ideologią ZSRR (s. 304) – jak pisze Autor „.....polscy komuniści [...] na Ziemiach Odzyskanych prowadzili dwa rodzaje polityki – oficjalną za pośrednictwem premiera, ministrów i urzędów oraz nieoficjalną pod maską PZZ”.

W czwartym rozdziale podjęty został problem propagandowego kreowania wizerunku postaw i nastrojów Ślązaków jako „niezaprzeczalnych polskich patriotów o skrajnie antyniemieckim usposobieniu”. To bardzo interesujący i dobrze udokumentowany fragment dysertacji. Opisane tu zostały m.in. kwestie akcji repolonizacji i używania języka niemieckiego. Omówione zostały też kwestie akcji rehabilitacyjnej b. volksdeutsche. Nie ze wszystkimi spostrzeżeniami Autora rozprawy można się zgodzić (s. 417- 427). W tej części pracy dyskusyjne są uwagi dotyczące uwarunkowań przeprowadzenia akcji weryfikacyjnej na Ziemiach Odzyskanych i rehabilitacyjnej (na ziemiach dawnych), które to – zdaniem Autora – były wielce podobne i miały głównie wydźwięk propagandowy. Jakaś forma weryfikacji narodowościowej była niezbędna, jeśli chciało się wysiedlić Niemców. Z dystansem należy traktować politykę władz komunistycznych wobec volksdeutsche. Jednak trzeba dostrzegać fakt, że problem – stworzony przez okupanta – istniał. Blisko 3 mln przedwojennych obywateli RP dobrowolnie lub częściej pod przymusem (Śląsk, Pomorze) w warunkach trwającej wojny zadeklarowało związki z niemieckością. Być może owe deklaracje niemieckości (poprzez zapis na DVL) należało puścić w niepamięć a karać jedynie konkretne

przypadki zdrady. Pamiętajmy jednak o silnych nastrojach antyniemieckich w społeczeństwie polskim. Władze działały w atmosferze nienawiści do Niemców i niemczyzny, spotęgowanych nie tak odległymi zbrodniami okupanta na narodzie polskim. Ponadto trzeba też uwzględnić fakt, iż komuniści traktowali antyniemieckość jako czynnik sprzyjający legitymizacji ich władzy, jako jedyną z nielicznych autentycznych płaszczyzn porozumienia ze społeczeństwem polskim.

W ostatnim piątym rozdziale Autor zajął się analizą nastrojów Ślązaków odnoszących się do kwestii granicy polsko-niemieckiej wstępnie ustalonej w Poczdamie, ale w następnych latach kwestionowanej na arenie międzynarodowej. Głównie przedstawiono tu procesy propagandowych zabiegów władz w okresie największych napięć w tym zakresie, m.in. w kampanii referendum ludowego, w związku z mową amerykańskiego sekretarza stanu Jamesa Byrnesa w Stuttgarcie, w okresie kryzysu berlińskiego (1948-1949), ale też przed podpisaniem układu granicznego z NRD (Układ Zgorzelecki).

W *Zakończeniu* pracy Autor szeroko zaprezentował wyniki analitycznego sprawdzenia wysuniętych we *Wstępie* 6 hipotez badawczych. Zgodzić się można z ustaleniami końcowymi Autora, że nastroje i postawy Ślązaków miały w latach 1945-1950 duże znaczenie polityczne, przede wszystkim w wymiarze międzynarodowym, jak również w wewnętrznym. Jednym z podstawowych celów polityki polskich władz było kreowanie takich zachowań Ślązaków, które by ukazywały ich antyniemieckość i zarazem propolskie nastawienie.

W tak obszernej rozprawie nieuniknione zapewne były różne - z reguły drobne usterki. Oto ważniejsze z nich (do poprawy w przypadku wydania drukiem rozprawy):

s. 64 – błędna ocena, jakoby w 1950 r. województwo śląsko-dąbrowskie zostało podzielone między województwa katowickie, opolskie, częstochowskie i bielskie. Nastąpiło to ćwierć wieku później w konsekwencji reformy administracyjnej w epoce I sekretarza KC PZPR Edwarda Gierka.

s. 78 – wojewoda Bronisław Jaszczuk (XI 1949) – zapewne chodzi o Bolesława Jaszczuka.

s. 80 – dyskusyjna teza jakoby w władze podjęły wielką akcję weryfikacyjną, której celem „było nie tyle oddzielenie Niemców od Polaków i ich wysiedlenie, co przede wszystkim uznanie ich za Polaków (jako tzw. autochtonów) jak największą ich ilość”.

s.136 i 197 – pomyłka - prezydentem USA był Franklin Delano Roosevelt a nie Teodor R.

s. 223-224 – „zgubione” tysiące w statystyce ludności Ziemi Odzyskanych i zapisanych do przesiedlenia z kresów wschodnich..

s. 327 – RFN nie powstała 23 V 1949 [przyjmuje się datę 7 X 1949 r.]

Wskazane powyżej drobne z reguły nieścisłości, bądź kontrowersyjne oceny nie obniżają całościowej oceny dysertacji. Można je będzie usunąć (skorygować) w fazie przygotowania pracy do druku (taki zamiar zapowiada Autor). W przypadku publikacji zapewne niezbędne też będzie skrócenie rozprawy. W obecnym kształcie liczy ona 685 stron, a faktycznie więcej bowiem Autor zastosował własne formatowanie tekstu (zamiast standardowego).

Ocenianą dysertację wyróżnia bardzo bogata faktografia. Dużą troskę wykazał Autor w prezentacji personaliów. Tu na podkreślenie zasługują m.in. liczne notki biograficzne - zamieszczone w przypisach - dotyczące osób występujących w pracy, jak też liczne różnorodne wyjaśnienia i uzupełnienia.

Reasumując stwierdzam, iż oceniana rozprawa Janusza Pfaffa pt. „Nastroje i postawy Ślązaków na Górnym Śląsku w kontekście polityki zagranicznej państwa polskiego w latach 1945-1950” świadczy o dojrzałości naukowej Autora, charakteryzuje się dobrym poziomem merytorycznym i warsztatowym. Spełnia wymogi stawiane rozprawom doktorskim. W związku z powyższym wnoszę o dopuszczenie jej Autora do dalszych etapów przewodu doktorskiego.

UNIwersytet Łódzki
Wydział Filozoficzno-Historyczny
Instytut Historii
KATEDRA HISTORII POLSKI I ŚWIATA PO 1945r.
ul. A. Kamińskiego 27a, 90-219 Łódź
tel. (0-48-42) 635-61-89

L. Olejnik